ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય નવમો

છઠ્ઠા અધ્યાય સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે યોગ વિશે ક્રમબદ્ધ વિશ્લેષણ કર્યું. એનો શુદ્ધ અર્થ હતો, યજ્ઞની પ્રક્રિયા. યજ્ઞ એ તો પરમ તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરાવી આપનાર આરાધનાની વિધિ-વિશેષનું ચિત્ર છે, એમાં આ ચરાચર જગત તે હવનસામગ્રીના રૂપમાં છે. મનનો નિગ્રહ અને નિગ્રહ થયેલ મનના વિલયકાળમાં પણ તે અમૃતતત્ત્વ તો સમજાઈ જ જાય છે. પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જેનું સર્જન કરે છે, તેનું પાન કરનાર જ્ઞાની છે અને તે જ સનાતન બ્રહ્મને પામી શકે છે. તે મિલનનું નામ જ યોગ છે. આ યજ્ઞને ક્રિયાનું રૂપ આપવાથી તે કર્મ કહેવાય છે. સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાને વર્ણવ્યું છે કે આ કર્મ કરનાર વ્યાપ્ત બ્રહ્મ, સંપૂર્ણ કર્મ, સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ, સંપૂર્ણ અધિદૈવ, અધિભૂત અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે. આઠમા અધ્યાયમાં ભગવાને કહ્યું છે કે આ જ પરમગતિ છે, આ જ પરમધામ છે.

પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે યોગયુક્ત પુરુષનું ઐશ્વર્ય કેવું હોય છે તેની સ્વયં ચર્ચા કરી છે. સર્વવ્યાપી હોવા છતાં તેઓ કેવી રીતે નિર્લેપ છે ? કર્તા હોવા છતાં કેવી રીતે અકર્તા છે ? એવા પુરુષના

સ્વભાવ તેમજ પ્રભાવ પર પ્રકાશ પાડી, યોગને આચરણમાં મૂકતાં અવારનવાર દેવતાદિક વિઘ્નો વિશે જાગ્રત કરી તે પરમ પુરુષનું શરણ લેવા પર ભાર મૂક્યો.

श्री भगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, 'હે અર્જુન ! અસૂયારહિત તારા માટે હું પરમ ગોપનીય, વિજ્ઞાનરહિત જ્ઞાન કહીશ અર્થાત્ પરમપદની પ્રાપ્તિ બાદ મહાપુરુષની રહેણી કેવી હોય તે સહિત તે મહાપુરુષ એકસાથે સર્વત્ર કેવી રીતે કર્મ કરે છે, તે કેવી રીતે જાગૃતિ પ્રદાન કરે છે તેમજ રથી બની આત્માની સાથે સદૈવ કેવી રીતે રહે છે ? – તે કહીશ. **यत् ज्ञात्वा** – જેને સાક્ષાત્ જાણીને તું દુઃખરૂપી સંસારથી મોક્ષ પામીશ. આ જ્ઞાન કેવું છે ? આના વિશે કહે છે –

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

વિજ્ઞાન સાથેનું આ જ્ઞાન બધી વિદ્યાઓનો રાજા છે. વિદ્યાનો અર્થ ભાષા-જ્ઞાન અથવા બોધ નથી. **विद्या हि का ब्रह्मगतिपदाया सा विद्या या विमुक्तये** વિદ્યા તેને કહે છે કે તેની પાસે જે આવે તેને ઉઠાવીને બ્રહ્મપથ પર ચલાવતાં ચલાવતાં મોક્ષ પ્રદાન કરે છે. જો માર્ગમાં રિદ્ધિ-સિદ્ધિ કે પ્રકૃતિમાં અટવાઈ ગયા તો એ વાત નક્કી છે કે અવિદ્યા સફળ થઈ ગઈ છે. તે વિદ્યા નથી. આ રાજવિદ્યા એવી છે કે જે નિશ્ચિત કલ્યાણ જ કરે છે. આ બધી ગોપનીય વિદ્યાઓનો રાજા છે. અવિદ્યા અને વિદ્યાનો ભેદ ખૂલ્યા પછી યોગયુક્તતા બાદ આનું મિલન થાય છે. આ અતિ પવિત્ર, ઉત્તમ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે એવું છે. કર્મ કરો, ફળ મેળવો – આવું પ્રત્યક્ષ ફળ દેનાર છે. આ અંધશ્રદ્ધા નથી કે આ જન્મમાં સાધના કરો. ફળ કોઈ બીજા જન્મમાં મળશે. આ પરમધર્મ પરમાત્માથી જોડાયેલ છે. વિજ્ઞાન સહિતનું આ જ્ઞાન આચરવામાં સરળ અને અવિનાશી છે.

બીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે હે અર્જુન, આ યોગમાં બીજનો નાશ થતો નથી. તેનું થોડું પણ આચરણ જન્મ-મરણના મહાન ભયથી ઉગારી લે છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અર્જુને પૂછ્યું કે ભગવાન, **યોગમાં ચલિત થયેલ સાધક નષ્ટ-ભ્રષ્ટ તો નથી થઈ જતો ને ?** શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે હે અર્જુન, પહેલાં તો કર્મને સમજવું જરૂરી છે અને સમજ્યા પછી થોડું પણ સાધન હાથ લાગી જાય તો તેનો કોઈ જન્મમાં ક્યારેય વિનાશ થતો નથી, પરંતુ એ થોડા અભ્યાસના પ્રભાવથી દરેક જન્મમાં તે તેનું જ આચરણ કરે છે. અનેક જન્મોની સાધનાના પરિણામે તે ત્યાં પહોંચે છે જેનું નામ પરમગતિ અર્થાત્ પરમાત્મા છે. તે જ વિધાન શ્રીકૃષ્ણ અહીં પણ કરે છે કે – આ સાધન આચરવામાં ખૂબ જ સરળ અને અવિનાશી છે, પરંતુ આના માટે શ્રદ્ધા ખૂબ જ આવશ્યક છે.

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।।३।।

હે પરંતપ અર્જુન ! આ ધર્મ ઉપર (જેનું થોડું પણ આચરણ કરનારનો વિનાશ થતો નથી.) શ્રદ્ધા નથી એવો શ્રદ્ધારહિત પુરુષ (એક જ ઈષ્ટમાં મન સ્થિર ન રાખનાર) મને નહિ પામતાં આ સંસારક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે. એટલે શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે. શું તમે સંસારથી પર છો ? આ વિશે કહે છે કે –

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।।४।।

મારા અવ્યક્ત સ્વરૂપથી જ આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ હું જે સ્વરૂપમાં સ્થિત છું તે સર્વત્ર વ્યાપત છે. દરેક પ્રાણી મારામાં છે, પણ હું તેઓમાં નથી, કારણ કે હું અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છું. મહાપુરુષ જે અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં સ્થિત છે તે માધ્યમથી (શરીર છોડી તે અવ્યક્ત સ્તરથી જ) વાત કરે છે. આ જ ક્રમમાં આગળ કહે છે –

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।।५।।

વાસ્તવમાં બધાં ભૂતો પણ મારામાં સ્થિત નથી, કારણ કે તે મરણધર્મા છે, પ્રકૃતિને આધીન છે, પરંતુ મારી યોગમાયાના ઐશ્વર્યને જો,

જીવોને ઉત્પન્ન કરનાર અને પોષણ કરનાર મારો આત્મા ભૂતોમાં સ્થિત નથી. હું આત્મસ્વરૂપ છું તેથી તે ભૂતોમાં હું સ્થિત નથી. આ જ યોગનો પ્રભાવ છે. આને સ્પષ્ટ કરતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ દૃષ્ટાંત આપે છે—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

જેમ આકાશમાં જ ઉત્પન્ન થનાર મહાન વાયુ સર્વદા આકાશમાં જ રહેતો હોવા છતાં તેને મલિન કરી શકતો નથી. બરાબર તેવી જ રીતે સર્વભૂતો મારામાં વ્યાપ્ત છે એમ જાણ. તેવી જ રીતે હું આકાશવત્ નિર્લેપ છું. તે મને મલિન કરી શકતાં નથી. પ્રશ્ન પૂરો થયો, આ જ યોગનો પ્રભાવ છે. હવે યોગી શું કરે છે ? ત્યારે કહે છે –

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

હે અર્જુન ! કલ્પના વિલયકાળમાં સર્વ ભૂત મારી પ્રકૃતિ અર્થાત્ મારા સ્વભાવને પામે છે અને કલ્પના આરંભમાં હું એમનું વારંવાર **विसृजामि** વિશેષ રૂપથી સર્જન કરું છું, તે હતા તો પહેલેથી જ, પરંતુ વિકૃત હતાં તેમની રચના કરું છું. સર્જન કરું છું. જે અચેતન છે તેને જાગ્રત કરું છું. કલ્પ માટે પ્રેરું છું. કલ્પનું તાત્પર્ય છે ઉત્થાનોન્મુખ - ઉત્થાન માટે તત્પર પરિવર્તન. આસુરી સંપત્તિમાંથી નીકળી પુરુષ જેમ જેમ દૈવી સંપત્તિમાં પ્રવેશ પામે છે, ત્યાંથી જ કલ્પનો આરંભ છે અને જ્યારે ઈશ્વરભાવને પામે છે ત્યાં કલ્પનો ક્ષય થાય છે. પોતાનું કર્મ પૂરું કરીને કલ્પ પણ વિલીન થઈ જાય છે. ભજનનો આરંભ તે કલ્પનો આરંભ છે અને ભજનની પરાકાષ્ઠા, જ્યાં લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કલ્પનો અંત છે. જ્યારે આ પ્રત્યગાત્મા યોનિઓના કારણભૂત એવા રાગ-દ્વેષાદિથી મુક્તિ પામી પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય – તેને જ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે મારી પ્રકૃતિને એટલે કે મને પામે છે.

જે મહાપુરુષ પ્રકૃતિનો વિલય કરીને સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામે છે તેની પ્રકૃતિ કેવી હોય છે ? શું તેનામાં પ્રકૃતિ શેષ જ છે ? ના, ત્રીજા અધ્યાયના ૩૩મા શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહી દીધું છે કે દરેક પ્રાણી

પોતાની પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેના ઉપર પ્રકૃતિના ગુણોનો જેવો પ્રભાવ હોય છે તેવું તે કરે છે અને **ज्ञानवानपि** – પ્રત્યક્ષદર્શન પામનાર જ્ઞાતા, જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર જ ચેષ્ટા કરે છે. તે બીજાઓના કલ્યાણ માટે કર્મ કરે છે. પૂર્ણ જ્ઞાની અને તત્ત્વમાં સ્થિત એવા મહાપુરુષોની રહેણીકરણી જ એની પ્રકૃતિ છે. તે પોતાના તે સ્વભાવ અનુસાર જ વર્તે છે. કલ્પના અંતમાં લોકો આ મહાપુરુષની રહેણીકરણીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપુરુષના આ કર્તૃત્વ પર ફરી પ્રકાશ પાડતાં કહે છે –

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

પોતાની પ્રકૃતિ અર્થાત્ મહાપુરુષના આચરણનો સ્વીકાર કરીને **प्रकृतेर्वशात्** પોતપોતાના સ્વભાવમાં પ્રકૃતિના ગુણોથી પરવશ થયેલા આ સંપૂર્ણ ભૂત સમુદાયને હું વારંવાર **विसृजामि** વિશેષ સર્જન એટલે કે વિશેષ રૂપથી સર્જું છું. તેને મારા સ્વરૂપ તરફ આગળ વધવા માટે પ્રેરું છું. તો તો તમે આ કર્મથી બંધાયેલા છો ?

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

ચોથા અધ્યાયના નવમા શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે મહાપુરુષની કાર્યપ્રણાલી અલૌકિક છે. અધ્યાય ૯/૪માં વર્ણવ્યું છે કે હું અવ્યક્ત રૂપથી કર્મ કરું છું. અહીં પણ એમ જ કહે છે કે, હે ધનંજય, જે કર્મો હું અદશ્ય સ્વરૂપથી કરું છું એમાં મારી આસક્તિ નથી. ઉદાસીનની જેમ સ્થિત રહેનારા મારા પરમાત્મસ્વરૂપને તે કર્મો બાંધી શકતાં નથી, કારણ કે કર્મના પરિણામથી જે લક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમાં હું સ્થિત છું માટે તે કરવા માટે હું વિવશ નથી.

આ તો સ્વભાવ સાથે જોડાયેલી પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો પ્રશ્ન હતો. મહાપુરુષનું આચરણ હતું, તેમની રચના હતી. હવે મારા અધ્યાસથી માયા જે રચે છે તે શું છે ? તે પણ એક કલ્પ છે–

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

હે અર્જુન મારી અધ્યક્ષતામાં અર્થાત્ મારી ઉપસ્થિતિમાં સર્વવ્યાપક એવા મારા અધ્યાસથી આ માયા (ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ, અષ્ટધા મૂળ પ્રકૃતિ અને ચેતના બંને) ચરાચર સહિત આ જગતની રચના કરે છે. તે ક્ષુદ્ર કલ્પ છે. એ કારણે આ સંસાર આવાગમનના ચક્રમાં ફર્યા કરે છે. પ્રકૃતિનું આ કલ્પ ક્ષુદ્ર છે, એમાં કાળનું પરિવર્તન છે. મારા અધ્યાસથી પ્રકૃતિ જ કરે છે, હું નથી કરતો, પરંતુ સાતમા શ્લોકનો કલ્પ, આરાધનાનો સંચાર તેમજ પૂર્તિ પર્યંત માર્ગદર્શનવાળો કલ્પ તો મહાપુરુષ સ્વયં કરે છે. એક સ્થાન પર તે સ્વયં કર્તા છે કે જ્યાં તે વિશેષ રૂપે સર્જન કરે છે. અહીં કર્તા પ્રકૃતિ છે જે કેવળ મારા આભાસથી ક્ષણિક પરિવર્તન કરે છે, એમાં શરીરનું પરિવર્તન, કાળ પરિવર્તન, યુગ-પરિવર્તન વગેરે આવે છે. આટલો વ્યાપક પ્રભાવ હોવા છતાં મૂઢ લોકો મને નથી જાણતા. જેમ કે –

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

સર્વ ભૂતોના મહાન ઈશ્વરરૂપ એવા મારા પરમભાવને ન જાણનારા મૂઢ લોકો, મને મનુષ્યશરીરના આધારવાળો અને તુચ્છ સમજે છે. સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વરનો પણ જે મહાન ઈશ્વર છે, એવા તે પરમભાવમાં હું સ્થિત છું, પરંતુ મનુષ્ય શરીરધારી મૂર્ખ લોકો તેને જાણતા નથી. તેઓ મને મનુષ્ય કહીને સંબોધે છે. એમાં એમનો પણ શો દોષ ? જ્યારે તેઓ નજર કરે છે તો એમને મહાપુરુષનું શરીર જ જોવા મળે છે. આપ મહાન ઈશ્વરભાવમાં સ્થિત છો તે તેઓ કેવી રીતે જાણે ? તેઓ કેમ જોઈ શકતા નથી ? તે વિષે કહે છે –

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

તેઓ વ્યર્થ આશા (જે ક્યારેય પૂર્ણ ન થાય એવી આશા) વૃક્ષા કર્મ (બંધનરૂપ કર્મ), વ્યર્થ જ્ઞાન (જે વસ્તુતઃ અજ્ઞાન છે) **विचेतसः** – વિશેષ રૂપથી અચેત થયેલું – અશુદ્ધ, રાક્ષસો અને અસુરો જેવા મોહિત થનારા

સ્વભાવને ધારણ કરનારા હોય છે. અર્થાત્ આસુરી સ્વભાવવાળા હોય છે. તેથી મનુષ્ય જ સમજે છે. અસુર અને રાક્ષસ એ મનનો એક સ્વભાવ છે. તે કોઈ જાતિ કે યોનિ નથી. આસુરી સ્વભાવવાળા મને જાણી શકતા નથી. પરંતુ મહાત્માજનો મને જાણે છે અને ભજે છે–

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

હે પાર્થ ! પરંતુ દૈવી પ્રકૃતિ એટલે કે દૈવી સંપત્તિવાળા મહાપુરુષો મને સર્વ ભૂતોના મૂળ કારણ, અવ્યક્ત અને અવિનાશી જાણીને અનન્ય ભાવથી અર્થાત્ મનની ભીતરમાં પણ કોઈ અન્યને સ્થાન ન આપતાં કેવળ મારામાં જ શ્રદ્ધા રાખી નિરંતર મારું ભજન કરે છે. કેવી રીતે ભજે છે ? તે વિષે ભગવાન કહે છે –

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

તે નિરંતર ચિંતનના વ્રતમાં અચળ રહીને મારા ગુણોનું ચિંતન કરે છે, મારી પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરે છે અને મને વારંવાર નમસ્કાર કરતા સદૈવ મારામાં જોડાયેલા રહી અનન્ય ભક્તિથી મારી ઉપાસના કરે છે. અવિરત ભજ્યા કરે છે. કઈ ઉપાસના કરે છે ? કેવું છે આ કીર્તિજ્ઞાન? કોઈ અન્ય ઉપાસના નહિ, પરંતુ તે જ યજ્ઞ જે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. તે જ આરાધનાને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અહીં સંક્ષેપમાં ફરી સમજાવે છે –

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

એમાંના કોઈ તો મારું સર્વવ્યાપી વિરાટ પરમાત્માનું જ્ઞાનયજ્ઞ દ્વારા યજન કરે છે અર્થાત્ પોતાની લાભ-હાનિ અને શક્તિને સમજીને આ નિયત કર્મ એવા યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તો કોઈ એકત્વ ભાવથી મારી ઉપાસના કરે છે કે મારે આમાં જ એક થઈ જવાનું છે અને અન્ય મારાથી સર્વ કંઈ અલગ રાખીને, મને સમર્પણ કરીને નિષ્કામ સેવા-ભાવથી મને ઉપાસે છે તથા વિવિધ પ્રકારે મને ઉપાસે છે, કારણ કે એક જ યજ્ઞના આ બધા ઊંચાનીચા સ્તર છે. યજ્ઞનો આરંભ સેવાથી થાય છે. પરંતુ તેનું

અનુષ્ઠાન કયા પ્રકારે થાય છે ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે – યજ્ઞ હું કરું છું, મહાપુરુષ જો રથી ન હોય તો યજ્ઞ પાર પડતો નથી, તેમનાં જ નિર્દેશનથી સાધક સમજી શકે છે કે હવે તે કઈ કક્ષાએ છે, ક્યાં સુધી પહોંચી શક્યો છે ? વસ્તુતઃ યજ્ઞકર્તા કોણ છે ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

अहं कतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

કર્તા હું છું. વાસ્તવમાં કર્તાની પાછળ પ્રેરક રૂપમાં સદૈવ સંચાલિત કરનાર તો ઇષ્ટ જ છે. કર્તા દ્વારા જે પાર પામે છે તે મારી દેન છે. યજ્ઞ હું છું. યજ્ઞ આરાધનાનો વિધિ-વિશેષ છે. પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જેનું સર્જન કરે છે, તે અમૃતનું પાન કરવાવાળો પુરુષ સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે. સ્વધા હું છું એટલે કે ભૂતકાળના અનંત સંસ્કારોનો વિલય કરીને તેને તૃપ્ત કરવું તે મારી ભેટ છે. ભવરોગને મિટાવનાર ઔષધિ હું છું. મને પામીને લોકો આ રોગથી મુક્ત થઈ જાય છે. મંત્ર હું છું. શ્વાસના અંતરાલમાં મનનો નિરોધ મારી દેન છે. આ નિરોધ-ક્રિયામાં તીવ્રતા લાવનાર વસ્તુ આજ્ય (હવિ) પણ હું છું. અગ્નિ હું છું. મારા પ્રકાશમાં જ મનની બધી પ્રવૃત્તિઓ વિલીન થાય છે અને હવન અર્થાત્ સમર્પણ પણ હું જ છું.

અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વારંવાર હું છું એમ કહે છે. આનો આશય માત્ર એટલો જ છે કે હું જ પ્રેરક રૂપમાં આત્માથી અભિન્ન બની ઊભો છું તથા નિરંતર નિર્ણય આપતો યોગક્રિયાને પૂર્ણ કરાવું છું. આનું જ નામ વિજ્ઞાન છે. પૂજ્ય મહારાજશ્રી કહેતા રહેતા કે, જ્યાં સુધી ઇષ્ટદેવ રથી બનીને શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પર નિયંત્રણ ન કરવા લાગે, ત્યાં સુધી ભજનનો આરંભ જ થતો નથી. કોઈ લાખ વખત આંખ બંધ કરે, ભજન કરે, શરીરને તપ કરીને તપાવે, પરંતુ જ્યાં સુધી જે પરમાત્માની આપણને ચાહના છે તે, જે સ્તરે આપણે ઊભા છીએ ત્યાં ઊતરીને, આત્માથી અભિન્ન બની જાગ્રત નથી થતા, ત્યાં સુધી ભજનનું સ્વરૂપ યોગ્ય રીતે સમજી શકાતું નથી. તેથી મહારાજજી કહેતા કે, મારા સ્વરૂપને પકડો, હું બધું જ આપીશ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે – બધું મારા થકી થાય છે.

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

હે અર્જુન ! હું જ આ સંપૂર્ણ જગતનો **धाता** અર્થાત્ ધારણ કરનારો, **पिता** અર્થાત્ પાલન કરનારો. **माता** અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરનારો, **पितामह** અર્થાત્ મૂળ ઉદ્‌ગમ્ છું. જેમાં સર્વે પ્રવેશ પામે છે અને જાણવા યોગ્ય પવિત્ર ઓમકાર અર્થાત્ જે **अहम् आकारः इति ओमकारः** તે પરમાત્મા મારા સ્વરૂપમાં છે. **सोऽहं तत्त्वमसि** વગેરે એકબીજાનાં પર્યાય છે. આવું જાણવા યોગ્ય સ્વરૂપ હું જ છું. **ऋक्** અર્થાત્ સંપૂર્ણ પ્રાર્થના, **साम** અર્થાત્ સમત્ત્વ આપનારી પ્રક્રિયા, **यजु** અર્થાત્ યજનની વિધિવિશેષ પણ હું જ છું. યોગ-અનુષ્ઠાન ઉપરનાં ત્રણેય આવશ્યક અંગે મારાથી થાય છે.

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुह्यत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

હે અર્જુન ! **गतिः** અર્થાત્ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરમગતિ,**भर्ता** ભરણપોષણ કરનાર, સર્વના સ્વામી **साक्षी** અર્થાત્ દૃષ્ટારૂપમાં સ્થિત સર્વેને જાણનાર, સહુનું નિવાસસ્થાન શરણ લેવા યોગ્ય, અકારણ પ્રેમી, મિત્ર, ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એટલે કે શુભ શુભ સંસ્કારોનું વિલય તથા અવિનાશી કારણ હું છું. અર્થાત્ અંતે જેમાં પ્રવેશ મળે છે તે બધી વિભૂતિઓ હું જ છું.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णामिम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सद्सच्चाहमर्जुन ॥१९॥

હું સૂર્યરૂપે તપું છું, વરસાદને આકર્ષિત કરું છું. મૃત્યુથી પર અમરત્વ તથા મૃત્યુ, સત્ અને અસત્ આ બધું જ હું છું. અર્થાત્ જે પરમ પ્રકાશ પ્રદાન કરે છે, તે સૂર્ય પણ હું છું. ક્યારેક ક્યારેક સાધક મને અસત્ પણ માની બેસે છે, તેઓ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આગળ કહે છે –

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञरिष्टवा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

આરાધના વિદ્યાનાં ત્રણ અંગો - ઋક્, સામ, યજુ અર્થાત્ પ્રાર્થના, સમત્વની પ્રક્રિયા અને યજનનું આચરણ કરનારા, સોમ એટલે કે ચંદ્રમાનો ક્ષીણ પ્રકાશ પામનારા, પાપથી મુક્ત બનીને પવિત્ર થયેલા પુરુષ તે જ

યજ્ઞની નિર્ધારિત પ્રક્રિયા દ્વારા મને ઇષ્ટરૂપે પૂજીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે પ્રાર્થના કરે છે. આ અસત્‌ની કામના છે, જેનાથી તેઓને મૃત્યુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેઓનો પુનર્જન્મ થાય છે. જેવી રીતે પાછળના શ્લોકમાં યોગેશ્વરે કહ્યું તેમ. તેઓ મને જ પૂજે છે. તે પુરુષ પોતાના પુણ્યના ફળસ્વરૂપ ઇન્દ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે, અર્થાત્ આ ભોગ પણ હું જ આપું છું.

ते तं भुक्त्या स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलों विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે મૃત્યુલોક એટલે કે જન્મ-મરણને પામે છે. આ પ્રકારે **त्रयीधर्मम्** – પ્રાર્થના, સમત્વ અને યજનની ત્રણે વિધિથી એક જ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરનાર મારે શરણે આવેલા હોવા છતાં કામનાવાળા પુરુષો – લોકો વારંવાર આવાગમન અર્થાત્ પુનર્જન્મને પામે છે. માટે કોઈ પણ પ્રકારની કામના ન કરવી જોઈએ. જે કામના નથી રાખતો તેને શું મળે છે ?

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

'અનન્ય ભાવ'થી મારામાં સ્થિત ભક્તજનો મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું નિરંતર ચિંતન કરતા રહે છે, **पर्युपासते** સહેજ પણ ત્રુટિ ન રાખીને મને ઉપાસે છે, એવા નિત્ય એક ભાવે ભજનારા પુરુષોના યોગક્ષેમને હું જ ચલાવું છું એટલે કે તેમના યોગની રક્ષાની સંપૂર્ણ જવાબદારી હું મારા શિરે લઉં છું. આમ હોવા છતાં લોકો અન્ય દેવતાઓને ભજે છે –

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

હે કૌન્તેય ! જે ભક્ત શ્રદ્ધાપૂર્વક બીજા દેવતાઓને પૂજે છે, તેઓ પણ મને જ પૂજે છે, કારણ કે ત્યાં દેવતા નામની કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ, પરંતુ તેમનું તે પૂજન અવિધિપૂર્વકનું હોય છે, મારી પ્રાપ્તિની વિધિથી રહિત હોય છે.

અહીં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ફરી વાર દેવતાઓના પ્રકરણને લીધું છે. સાતમા અધ્યાયમાં વીસથી ત્રેવીસમાં શ્લોક સુધી એમણે કહ્યું કે, અર્જુન !

કામનાઓ દ્વારા જેઓનું જ્ઞાન હરાયેલું છે તેવા મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષો અન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે અને જેની પૂજા કરે છે તે દેવતા નામની કોઈ સક્ષમ સત્તા જ નથી. પરંતુ પીપળો, પથ્થર, ભૂત-ભૂવાની અથવા અન્યત્ર જ્યાં તેઓની શ્રદ્ધા ઝૂકી જાય છે, ત્યાં કોઈ દેવતા નથી. હું જ સર્વત્ર છું, તે સ્થાનો પર હું ઊભો રહી તેઓની દેવશ્રદ્ધાને તે સ્થાનો પર સ્થિર કરું છું. હું જ ફળનું વિધાન કરું છું, ફળ આપું છું. ફળ ચોક્કસ મળે જ છે, પરંતુ એમનું તે ફળ નાશવંત હોય છે. આજે છે, તો કાલે ભોગવાઈને નષ્ટ થઈ જવાનું, જ્યારે મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી. માટે તે મૂઢબુદ્ધિ જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે તેવા લોકો અન્ય દેવતાઓનું પૂજન કરે છે.

પ્રસ્તુત નવમા અધ્યાયના ત્રેવીસથી પચીસમા શ્લોક સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ફરી એકવાર કહે છે કે હે અર્જુન ! જે લોકો શ્રદ્ધાથી અન્ય દેવતાઓને પૂજે છે તેઓ મને જ પૂજે છે, પરંતુ અવિધિપૂર્વક પૂજે છે. અહીં દેવતા નામની સક્ષમ વસ્તુ નથી, તેની પ્રાપ્તિની વિધિ ખોટી છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે જ્યારે પણ અન્ય પ્રકારે આપને જ પૂજે છે અને ફળ પણ મળે છે તો દોષ શો છે ?

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ।।२४।।

સર્વ યજ્ઞનો ભોક્તા અર્થાત્ યજ્ઞ જેમાં વિલીન થાય છે, યજ્ઞના પરિણામથી જે મળે છે તે હું છું અને તેનો સ્વામી પણ હું છું, પરંતુ તેઓ તત્ત્વથી યથાર્થરૂપે નથી જાણતા. આથી **च्यवन्ति** – અધોગતિને પામે છે. એટલે કે તેઓ અન્ય દેવતાઓને જાણે છે અને જ્યાં સુધી તત્ત્વથી નથી જાણતા ત્યાં સુધી કામનાઓથી પણ અધોગતિ પામે છે. તેઓની ગતિ કેવી હોય છે ?

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ।।२५।।

હે અર્જુન ! દેવતાઓને પૂજનારા દેવલોકને પામે છે. દેવતા કલ્પિત વસ્તુ હોવાથી તેઓ પોતાની કલ્પનાનુસાર જીવન વ્યતીત કરે છે. પિતૃઓને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે અર્થાત્ ભૂતકાળમાં ભમ્યા કરે છે. ભૂતોને

પૂજનારા ભૂતો હોય છે અને શરીર ધારણ કર્યા કરે છે. જ્યારે મારો ભક્ત મને જ પામે છે. તે મારું જ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ હોય છે. તેની દુર્ગતિ થતી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ મારી પૂજાનું વિધાન પણ સરળ છે–

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।।२६।।

જે કોઈ ભક્ત પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ વગેરે ભક્તિપૂર્વક મને અર્પણ કરે છે ત્યાંથી જ ભક્તિનો પ્રારંભ થાય છે, મનથી પ્રયત્ન કરનારા તે ભક્તનું હું સર્વ સ્વીકારું છું. માટે –

यत्कतरोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।।२७।।

હે અર્જુન ! તું જે કર્મ (યથાર્થ કર્મ) કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમ કરે છે, સમર્પણ કરે છે, દાન આપે છે અને મનસહિત ઇન્દ્રિયોને મારા અનુરૂપ તપ કરે છે તે સર્વ મને અર્પણ કર અર્થાત્ મને સમર્પિત થઈને આ બધું કર. સમર્પણ કરવાથી યોગના ક્ષેત્રની જવાબદારી હું સંભાળી લઉં છું.

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।।२८।।

આ રીતે સર્વસ્વનો ન્યાસ-સંન્યાસ યોગથી યુક્ત થયેલો તું શુભાશુભ ફળ આપનાર કર્મોના બંધનથી મુક્ત થઈ મને પામીશ.

ઉપરના ત્રણ શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે ક્રમબદ્ધ સાધન અને તેના પરિણામનું ક્રમવાર વર્ણન કર્યું છે. પહેલાં પત્ર-પુષ્પ, ફળ-જળનું પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી તર્પણ, બીજું સમર્પિત થઈને કર્મનું આચરણ અને ત્રીજું પૂર્ણ સમર્પણ સાથે સર્વસ્વનો ત્યાગ. આનાથી કર્મ-બંધનોથી વિમુક્ત (વિશેષરૂપથી મુક્ત) થઈ જઈશ. મુક્તિથી શું મળશે ? કહ્યું કે મને પામીશ. અહીં મુક્તિ અને પ્રાપ્તિ એકબીજાના પૂરક છે. આપની પ્રાપ્તિ એ જ મુક્તિ છે. તો એનાથી શો લાભ ? ત્યારે કહે છે –

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ।।२९।।

આ સૃષ્ટિમાં ન કોઈ મને પ્રિય છે અને ન મારો કોઈ અપ્રિય છે. પરંતુ જે મારો અનન્ય ભક્ત છે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું. તે જ મારો એકમાત્ર પ્રિય છે. હું તેનામાં પરિપૂર્ણ થઈ રહું છું. મારામાં અને તેનામાં કોઈ અંતર રહેતું નથી, ત્યારે તો ખૂબ પુણ્યશાળી લોકો જ ભજન કરતા હશે ? ભજન કરવાનો અધિકાર કોને છે ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

કોઈ અત્યંત દુરાચારી હોવા છતાં અનન્ય ભાવથી અર્થાત્ (અન્ય ન) મારા સિવાય કોઈ અન્ય વસ્તુ કે દેવતાને ન ભજતાં, કેવળ મને જ નિરંતર ભજે છે, તે સાધુ માનવા યોગ્ય છે. હજુ તે સાધુ થયો નથી. પરંતુ તે સાધુ થશે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી કારણ કે તે યથાર્થ નિશ્ચયથી લાગી ગયો છે. આથી તમે પણ ભજન કરી શકો છો કારણ કે તમે મનુષ્ય છો અને મનુષ્ય જ યોગ્ય નિશ્ચયવાળો છે. ગીતા પાપીજનોનો ઉદ્ધાર કરે છે અને તે પથિક—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

આ ભજનના પ્રતાપે તે દુરાચારી પણ શીઘ્ર ધર્માત્મા થઈ જાય છે. પરમધર્મ પરમાત્માથી જોડાઈ જાય છે તથા શાશ્વત પરમશાન્તિને પામે છે. હે કૌન્તેય ! તું નિશ્ચયપૂર્વક સત્ય જાણ કે મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી. કદાચ એક જન્મમાં પાર ન ઊતરે તો બીજા જન્મમાં પણ તે જ સાધન કરી શીઘ્ર જ પરમશાન્તિને પામે છે અને સદાચારી, દુરાચારી સહુને ભજન કરવાનો અધિકાર છે. એટલું જ નહિ પરંતુ—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युं पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

હે પાર્થ ! સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્ર આદિ તથા જો કોઈ પાપયોનિવાળા પણ હોય તો તે સર્વે મારો આશ્રય કરીને પરમગતિને પામે છે. માટે આ

ગીતા મનુષ્યમાત્ર માટે છે. ચાહે કંઈ પણ કરતો, ગમે ત્યાં જન્મેલો હોય તોપણ તે મને પામે છે. સહુના માટે તે સમાન કલ્યાણકારી છે. ગીતા સાર્વભૌમ છે –

पापयोनिः અધ્યાય ૧૬/૭-૨૧ આસુરી વૃત્તિનાં લક્ષણો વર્ણવતાં ભગવાને જણાવ્યું છે કે જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને નામમાત્રના યજ્ઞ કરી દંભપૂર્વક જે યજન કરે છે તે અધમ પુરુષ છે. યજ્ઞ છે જ નહિ, ફક્ત નામમાત્ર હોય અને દંભથી યજન કરે છે તે ક્રરકર્મી અને પાપાચારી (પાપયોનિ) છે. વૈશ્ય-શૂદ્ર ભગવત્પથની સીડીઓ છે. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ક્યારેક આદર અને ક્યારેક ઉપેક્ષાની ભાવના રહી છે. પરંતુ યોગપ્રક્રિયામાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને એકસરખો પ્રવેશ – અધિકાર છે.

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

તો પછી બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિગણ જેવા ભક્તોનું તો કહેવું જ શું ? બ્રાહ્મણ એક અવસ્થા-વિશેષ છે. એમાં બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી બધી યોગ્યતાઓ વિદ્યમાન છે. શાંતિ, આર્જવ અનુભવપૂર્ણ જ્ઞાન, ધ્યાન અને ઈષ્ટના આદેશ અનુસાર ચાલવાની જેનામાં ક્ષમતા છે, તે બ્રાહ્મણની અવસ્થા છે. રાજર્ષિ ક્ષત્રિયોમાં રિદ્ધિ-સિદ્ધિનો સંચાર, શૂરવીરતા, સ્વામીભાવ અને રણમાં પીછેહઠ ન કરવાનો સ્વભાવ હોય છે. યોગસ્તરે પહોંચેલા યોગીઓ તો પાર પહોંચે છે. એમના માટે તો શું કહેવું ? માટે હે અર્જુન, તું સુખરહિત ક્ષણભંગુર આ મનુષ્યશરીર પામીને મારું જ ભજન કર. આ નાશવંત શરીરના મમત્વ અને પોષણમાં સમય નષ્ટ ન કર.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અહીં ચોથી વખત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રની ચર્ચા કરી. બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું કે ક્ષત્રિય માટે શુદ્ધ કરતાં અધિક કલ્યાણકારી કોઈ રસ્તો નથી. ત્રીજા અધ્યાયમાં એમણે કહ્યું કે સ્વધર્મમાં મૃત્યુ વધુ શ્રેયસ્કર છે. ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાને સંક્ષેપમાં જણાવ્યું કે ચાર વર્ણોની રચના મેં કરી છે. તો શું મનુષ્યને ચાર જ્ઞાતિઓમાં વહેંચી દીધા ? કહે છે, ના – **गुणकर्मविभागशः** – ગુણના આધારે કર્મને ચાર શ્રેણીમાં

રાખ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણના કહેવા અનુસાર કર્મ જ એકમાત્ર યજ્ઞની પ્રક્રિયા છે. એટલે કે યજ્ઞ કરનારા ચાર પ્રકારના હોય છે. પ્રવેશકાળમાં આ યજ્ઞકર્તા શૂદ્ર છે, અલ્પજ્ઞ છે. કંઈક કરવાની ક્ષમતા આવે, આત્મિક સંપત્તિનો સંગ્રહ થયો તો તે જ યજ્ઞકર્તા વૈશ્ય બની ગયો. આનાથી આગળ વધીને પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને ભેદવાની ક્ષમતા આવવાથી તે સાધક ક્ષત્રિય શ્રેણીનો થયો. જ્યારે આ જ સાધકના સ્વભાવમાં બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવવાની યોગ્યતા આવે છે ત્યારે તે જ બ્રાહ્મણ છે. વૈશ્ય અને શૂદ્રની સરખામણીમાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ હોય તેવા સાધકો પ્રાપ્તિની વધુ નજીક છે. શૂદ્ર અને વૈશ્ય પણ તે જ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામી શાન્ત થશે. પરંતુ તેમનાથી આગળની અવસ્થાવાળાઓ માટે તો કહેવું જ શું ? તેમના માટે તો પરમપદની પ્રાપ્તિ નિશ્ચિત છે.

ગીતા જે ઉપનિષદોનો સાર સર્વસ્વ છે, તેમાં બ્રહ્મ-વિદુષી મહિલાઓનાં આખ્યાન પણ ભર્યા પડ્યાં છે. કહેવાતા ધર્મભીરું, રૂઢિવાદી, વેદાધ્યયનના અધિકાર-અનાધિકારની વ્યવસ્થા બાબતમાં માથાકૂટ કરતા રહ્યા, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની સ્પષ્ટ ઉદ્‌ઘોષણા છે કે યજ્ઞાર્થ કર્મની નિર્ધારિત ક્રિયામાં સ્ત્રી-પુરુષ સહુને પ્રવેશ મળે છે. તેથી તેઓ ભજનની ધારણાને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

હે અર્જુન ! મારામાં જ મન સ્થિર કરનારો થા અને મારા સિવાય અન્ય ભાવ મનમાં આવવો ન જોઈએ. મારો અનન્ય ભક્ત થા. અવિરત મારા ચિંતનમાં લાગ્યો રહે. શ્રદ્ધા સહિત મારું જ નિરંતર પૂજન કર અને મને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રકારે મને શરણે આવી, મારા એકત્વભાવમાં આત્મા સ્થિર કરી તું મને પ્રાપ્ત થા. અર્થાત્ તું મારી સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરીશ.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : દોષરહિત ભક્ત અર્જુન ! તારા માટે વિજ્ઞાનસહિત આ જ્ઞાન હું કહીશ, એ જાણીને કંઈ શેષ

જાણવાનું બાકી રહેશે નહિ. આ જાણીને તું સંસારબંધનમાંથી છૂટી જઈશ. આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજા છે. પરમબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરાવે તે જ સાચી વિદ્યા છે અને આ જ્ઞાન તેનો પણ રાજા છે. અર્થાત્ નિશ્ચિત કલ્યાણ કરનારું છે. આ સંપૂર્ણ ગુપ્ત તત્ત્વોનો પણ રાજા છે, ગુપ્ત તત્ત્વને પણ પ્રત્યક્ષ કરાવી આપનારું છે. આ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનાર, સાધન કરવામાં સરળ અને અવિનાશી છે, આનું થોડું સાધન કરનાર પાર ઊતરે છે. તેનો ક્યારેય નાશ થતો નથી અને વળી, આના પ્રભાવથી તે પરમશ્રેય સુધી પહોંચી જાય છે, પરંતુ આમાં એક શરત છે : શ્રદ્ધા વગરનો પુરુષ પરમગતિ પામતો નથી પણ સંસાર-ચક્રમાં ભટક્યા કરે છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે યોગના ઐશ્વર્ય પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. દુઃખના સંયોગનો વિયોગ એ જ યોગ છે. અર્થાત્ સંસારના-વિયોગથી સર્વથા પર છે, તેનું નામ યોગ છે. પરમતત્ત્વ પરમાત્માના મિલનનું નામ યોગ છે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તે જ યોગની પરાકાષ્ઠા છે. જે આમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યો છે તેવા યોગીના પ્રભાવને જોઈ સર્વભૂતોના સ્વામી અને જીવધારી – શરીરધારીનું પોષણ કરવાવાળો હોવા છતાં પણ મારો આત્મા તે ભૂતોમાં સ્થિત નથી. હું આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છું. હું તે છું. જેમ આકાશમાં ઉત્પન્ન થનાર અને સર્વત્ર વિચરનાર વાયુ આકાશમાં જ સ્થિત છે, પરંતુ તે તેને મલિન કરી શકતો નથી. આ રીતે સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે, પરંતુ હું તેઓમાં લેપાયેલો નથી.

હે અર્જુન ! કલ્પના આરંભમાં હું ભૂતોને વિશેષ પ્રકારથી સૃજું છું, અને સૃષ્ટિના અંતમાં સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને અર્થાત્ યોગારૂઢ મહાપુરુષની કરણીને, તેના અવ્યક્ત ભાવને પામે છે. યદ્યપિ મહાપુરુષ પ્રકૃતિથી પર છે, પરંતુ પ્રાપ્તિ થયા પછી સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વયંમાં સ્થિત રહીને લોકસંગ્રહ, લોક-કલ્યાણ માટે જે કાર્ય કરે છે, તે પણ તેનું એક લક્ષણ છે. આ કાર્ય-કલાપને તે મહાપુરુષની પ્રકૃતિ કહીને સંબોધિત કરવામાં આવી છે.

હું એક રચયિતા, સર્જનહાર તો છું જ, જે ભૂતોના આરંભ, કલ્પ માટે પ્રેરિત કરું છું અને બીજી રચયિતા ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ છે, જે મારા અધ્યાસથી ચરાચર સહિત ભૂતોની રચના કરે છે. આ પણ એક કલ્પ છે, જેમાં શરીર-પરિવર્તન, સ્વભાવ-પરિવર્તન અને કાળ-પરિવર્તન નિહિત છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી પણ એમ જ કહે છે –

एक दुष्ट अतिशय दुःख रुपा ।
जा बस जीव परा भवकूपा ॥ (रामचरितमानस ३-१४-५)

વિદ્યા અને અવિદ્યા આ બે પ્રકૃતિના ભેદ છે. આમાં અવિદ્યા દુષ્ટ અને દુઃખરૂપ છે, જેનાથી વિવશ, પરવશ જીવ ભવ-સાગરમાં પડ્યો છે. જેનાથી પ્રેરાઈને જીવ કાળ, કર્મ, સ્વભાવ અને ગુણના પ્રભાવ હેઠળ રહે છે. બીજી છે – વિદ્યા માયા, જેને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે હું સૃજું છું. ગોસ્વામીજીના મતાનુસાર પ્રભુ રચના કરે છે.

एक रचइ जग गुन बस जाके ।
प्रभु प्रेरित नहि निज बल ताके ॥ (३-१४-६)

તે આ જગતની રચના કરે છે જેના આશ્રિત ગુણ છે. કલ્યાણકારી ગુણ એકમાત્ર ઈશ્વરમાં જ છે. પ્રકૃતિમાં તો ગુણ છે જ નહિ, તે તો નાશવંત છે, પરંતુ વિદ્યામાં પ્રભુ પ્રેરક બનીને કરે છે.

આ રીતે કલ્પનાના બે પ્રકાર છે. એક તો વસ્તુનું શરીર અને કાલનું પરિવર્તન તે કલ્પ છે, પરંતુ આ પરિવર્તન પ્રકૃતિ મારા આભાસથી જ કરે છે. પરંતુ આનાથી મહાન કલ્પ તો તે છે જે આત્માને નિર્મળ સ્વરૂપ પ્રદાન કરે છે અને તેનો શૃંગાર મહાપુરુષ કરે છે. તે જડ, અચેતન, ભૂતોને સજીવન સચેત કરે છે. ભજનનો આરંભ તે જ આ કલ્પનો આરંભ છે અને ભજનની પરાકાષ્ઠા જ કલ્પનો અંત છે. જ્યારે આ કલ્પ ભાવરોગથી પૂર્ણ નીરોગી બનાવીને શાશ્વત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ (સ્થિત) પમાડે છે, તે પ્રવેશકાળમાં યોગી મારી કરણી, ક્રિયા અને મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાપ્તિ થયા બાદ મહાપુરુષનું કર્મ તે જ તેની પ્રકૃતિ છે.

ધર્મગ્રંથોમાં કથા મળે છે કે ચાર યુગ વીત્યા પછી એક કલ્પ પૂર્ણ થાય છે, મહાપ્રલય થાય છે, પ્રાયઃ લોકો આને યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી. યુગના બે અર્થ છે. સ્વ જુદો છે, અને આરાધ્ય જુદો છે. ત્યાં સુધી યુગધર્મ રહેશે. ગોસ્વામીજીએ રામચરિતમાનસના ઉત્તરકાંડમાં તેની ચર્ચા કરી છે. જ્યારે તામસી ગુણોનો પ્રભાવ હોય છે, રજોગુણ અલ્પમાત્રામાં હોય, ચારે તરફ વેર-વિરોધ હોય તેવી વ્યક્તિ કલિયુગીન છે, તે ભજન કરી શકતો નથી. પરંતુ સાધનની શરૂઆત થવાથી જ યુગ-પરિવર્તન થઈ જાય છે. રજોગુણ વધવા લાગે

છે, તમોગુણ ક્ષીણ થતો જાય છે, અને કંઈક અંશે સત્ત્વગુણ પણ સ્વભાવમાં આવી જાય છે, હર્ષ અને ભયની દ્વિધા રહ્યા કરે છે ત્યારે સાધક દ્વાપર યુગની અવસ્થામાં આવી જાય છે. ક્રમશઃ સત્ત્વગુણનું પ્રાબલ્ય થવાથી રજોગુણ સ્વલ્પ રહી જાય છે, આરાધના કર્મમાં રતિ, ભાવ થાય છે, આવા ત્રેતાયુગમાં ત્યાગની સ્થિતિવાળો સાધક અનેક યજ્ઞો કરે છે. **यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि** યજ્ઞ-શ્રેણીવાળા, જપ, જેનો ચઢાવ-ઉતાર શ્વાસ-પ્રશ્વાસ પર છે, તે કરવાની ક્ષમતા રહે છે. જ્યારે માત્ર સત્ત્વગુણ શેષ રહે, વિષમતા નિર્મૂળ થાય, સમતા આવી જાય. આવો કૃત યુગ અર્થાત્ કૃતાર્થ યુગ અથવા સતયુગનો પ્રભાવ છે. આ સમયે તમામ યોગીઓ વિજ્ઞાની હોય છે, ઈશ્વરને જાણનારા હોય છે, સ્વાભાવિક રીતે જ ધ્યાન પકડવાની તેમનામાં ક્ષમતા હોય છે.

વિવેકીજન યુગ-ધર્મોનો ચઢાવ-ઉતાર મનમાં સમજે છે. મનનો નિરોધ કરવા માટે તેઓ અધર્મનો પરિત્યાગ કરી ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે અને નિરુદ્ધ મનનો પણ વિલય થઈ જવાથી યુગોની સાથોસાથ કલ્પનો પણ અંત આવી જાય છે. પૂર્ણતાના પ્રવેશ અપાવીને કલ્પ પણ શાંત થઈ જાય છે. આ પ્રલય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ પુરુષમાં વિલીન થઈ જાય છે. આના પછી મહાપુરુષનું જે કર્મ છે, તે જ તેની પ્રકૃતિ છે, તેનો સ્વભાવ છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, હે અર્જુન ! મૂઢ લોકો મને નથી જાણતા. ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર એવા મને તેઓ તુચ્છ સમજીને સાધારણ મનુષ્ય જ માને છે. પ્રત્યેક મહાપુરુષની એ સમસ્યા રહી છે કે તત્કાલીન સમાજે તો તેની ઉપેક્ષા જ કરી છે. તેનો ખૂબ વિરોધ થયો છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ આનો અપવાદ નથી. તેઓ કહે છે કે હું પરમભાવમાં સ્થિત છું, પરંતુ મારું શરીર પણ મનુષ્યનું જ છે. તેથી, મૂઢ લોકો મને તુચ્છ કહી મનુષ્ય જાણી સંબોધિત કરે છે. આવા લોકો વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેઓ કંઈ પણ કરે અને કહી દે કે અમે કામના નથી કરતા અને થઈ ગયા નિષ્કામ કર્મયોગી. તે આસુરી સ્વભાવવાળા મને પારખી કે જાણી શકતા નથી. પરંતુ દૈવી સંપત્તિવાળા લોકો અનન્ય ભાવથી મારું ધ્યાન કરે છે. મારા ગુણોનું નિરંતર ચિંતન કરે છે.

અનન્ય ઉપાસના અર્થાત્ યથાર્થ કર્મના બે જ માર્ગ છે. પહેલો છે જ્ઞાનયજ્ઞ અર્થાત્ સ્વમાં વિશ્વાસ અને પોતાની શક્તિને સમજીને તે નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું અને બીજી વિધિ સ્વામી-સેવક ભાવનાની છે, જેમાં

સદ્ગુણને સમર્પિત થઈ તે કર્મ કરવામાં આવે છે. આ બે દૃષ્ટિથી લોકો મને ઉપાસે છે, પરંતુ તેના દ્વારા જે પાર પામે છે તે યજ્ઞ, તે હવન, તે કર્તા, શ્રદ્ધા અને ઔષધિ જેનાથી ભવરોગની ચિકિત્સા થાય છે, તે હું જ છું. અંતે જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે ગતિ પણ હું જ છું.

આ યજ્ઞને લોક **त्रैविद्या** પ્રાર્થના, યાજન અને સમત્વ દેવાવાળી વિધિઓથી સંપાદિત કરે છે, પરંતુ બદલામાં સ્વર્ગની કામના કરે છે તો તે સ્વર્ગ પણ હું આપું છું. તેના પ્રભાવથી ઇન્દ્રપદ પ્રાપ્ત કરી લે છે અને દીર્ઘકાળ સુધી તે ભોગવે છે. પરંતુ પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે તેઓ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. તેની ક્રિયા સાચી હતી પરંતુ ભોગોની ઇચ્છા હોવાથી તેઓ પુનર્જન્મને પામે છે. આથી ભોગોની કામના ન કરવી. જે અનન્ય ભાવથી અર્થાત્ મારા સિવાય અન્ય કોઈ છે જ નહિ એવા ભાવથી જે નિરંતર મારું ચિંતન કરે છે અને લેશમાત્ર પણ ત્રુટિ રાખ્યા વગર જે મને ભજે છે તેવા લોકના યોગની સુરક્ષાનો ભાર હું મારે માથે લઇ લઉં છું.

આટલું હોવા છતાં પણ કેટલાક લોકો અન્ય દેવતાઓની પૂજા કરે છે. તેઓ મારી જ પૂજા કરે છે. પરંતુ મારી પ્રાપ્તિ માટેની તે વિધિ નથી. તે સંપૂર્ણ, સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તાના રૂપમાં મને નથી જાણતા અર્થાત્ તેઓની પૂજાના પરિણામસ્વરૂપે હું નથી મળતો. આથી તેઓનું પતન થાય છે. તેઓ દેવતા, ભૂતો અથવા પિતૃઓના કલ્પિત રૂપમાં નિવાસ કરે છે, જ્યારે મારો ભક્ત સાક્ષાત્ મારામાં નિવાસ કરે છે, મારું જ સ્વરૂપ બની જાય છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ યથાર્થ કર્મને અત્યંત સરળ બતાવ્યું છે કે કોઈ ફળ-ફૂલ અથવા કંઈ પણ જો શ્રદ્ધાથી આપે છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું. આથી હે અર્જુન, તું જે આરાધના કરે છે તે મને સમર્પિત કર. જ્યારે સર્વસ્વનો ન્યાસ થઈ જશે ત્યારે યોગથી યુક્ત થયેલો એવો તું કર્મોના બંધનથી મુક્ત થઈશ અને આ મુક્તિ તે મારું જ સ્વરૂપ છે.

દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ મારાં જ છે. કોઈ પણ પ્રાણીથી મને નથી પ્રેમ, નથી દ્વેષ. હું તટસ્થ છું. પરંતુ જે મારો અનન્ય ભક્ત છે હું તેનામાં છું, તે મારામાં છે. અત્યંત દુરાચારી, અધમાધમ પાપી પણ કમ ના હોય છતાં પણ તે જો અનન્ય શ્રદ્ધાભક્તિથી મને ભજે છે તો તે સાધુ માનવા યોગ્ય છે. તેનો નિશ્ચય સ્થિર છે, તો તે તરત જ પરમતત્ત્વથી યુક્ત થઈ જાય છે અને શાશ્વત પરમશાંતિને પામે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ધાર્મિક કોણ છે. સૃષ્ટિમાં

જન્મ લેનાર કોઈ પણ પ્રાણી અગર જો અનન્ય ભાવથી એક પરમાત્માને જ ભજે છે, તેનું ચિંતન કરે છે તો તે ત્વરિત જ ધાર્મિક બની જાય છે. આથી, ધાર્મિક તે જ છે જે એક પરમાત્માનું જ સ્મરણ કરે છે. અંતમાં આશ્વાસન આપે છે કે, હે અર્જુન, મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી. કોઈ શૂદ્ર હોય, કોઈ નીચ હોય, આદિવાસી હોય અથવા અનાદિવાસી હોય અથવા કોઈ પણ નામધારી હોય, પુરુષ કે સ્ત્રી હોય અથવા પાપયોનિ, તિર્યક યોનિવાળા પણ જો હોય, પરંતુ મારું શરણ ગ્રહીને તે પરમશ્રેયને પામે છે. પછી તો તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરાવનાર અર્હતાઓથી યુક્ત છે તે બ્રાહ્મણ તથા જે રાજર્ષિત્વના સ્તરથી ભજવાવાળા છે, તેવા યોગીઓ માટે તો કહેવું જ શું ? તે તો પાર ઊતરી જાય છે, મુક્તિ પામે જ છે. આથી હે અર્જુન, નિરંતર મારામાં મનવાળો તું મને નમસ્કાર કર. આ રીતે મારે શરણે આવેલો તું મને જ પામીશ, જ્યાંથી ફરી પાછા આવવું પડતું નથી.

પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં એ વિદ્યા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે જેની શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં જાગ્રત કરે છે. આ રાજ-વિદ્યા છે અને તે એક વાર જો જાગ્રત થઈ ગઈ તો નિશ્ચિત કલ્યાણ કરે છે. આથી –

ॐ **तत्सदिति श्रीमद्भागवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ‘राजविद्या जागृति’ नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥**

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ‘રાજવિદ્યા જાગૃતિ’ નામનો નવમો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः ‘यथार्थ गीता’ भाष्ये ‘राजविद्या जागृति’ नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય ‘યથાર્થ ગીતા’માં ‘રાજવિદ્યા જાગૃતિ’ નામનો નવમો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥